

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ РОЗВ'ЯЗАННЯ ПРОБЛЕМ, ЯКІ ВИНИКАЮТЬ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Столяренко О. В., Столяренко О. В., Магас Л. М.

Вступ

Складні проблеми, що виникають внаслідок гібридної російсько-української війни нашого часу потребують всебічного аналізу та врахування, насамперед, соціально-гуманітарних, психолого-педагогічних, політичних і правових питань, які в комплексі і визначають вирішальну роль людського фактора в сучасній війні. Актуальною й нині є думка теоретика війни та історії К. Клаузевіца, про те, що у кожній війні моральні сили наскрізь пронизують усю військову стихію, здійснюючи вплив на хід збройної боротьби. До головних моральних сил він відносив не лише талант військових командирів, а й військову доблесть армії та дух народу, який її комплектує. Людський фактор органічно пов'язаний з економічним, науковим, воєнним потенціалами і значною мірою визначає ефективність їх використання. Без людей техніка та зброя неієздатні. Зараз, на наших очах, у житті України відбуваються надзвичайно важливі, епохально-історичні, революційні події, які мають не тільки українське, національне, а й світове значення. Ці події є найважливішим фактором сучасної історії, оскільки викликали дійсно революційні зрушення, насамперед, у соціальних, гуманітарних і правових аспектах життя українського народу та його Збройних Сил. Одним із основних напрямів формування високопатріотичного духу, зміцнення людського чинника обороноздатності держави в цілому, безумовно є розв'язання філософсько-соціологічних та психолого-педагогічних проблем підготовки особистості до захисту держави, виконання завдань в особливих умовах.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. У процесі зміцнення людського чинника обороноздатності держави значну роль відіграє обізнаність і володіння ситуацією в оцінці особливостей державних процесів у своїй країні, соціально-політичних подій на міжнародній арені. «Нелегко визначити наше місцезнаходження на історичній арені... Ми торуємо шлях... до дедалі більш маніпульованої масової цивілізації... Дехто схвалює цей напрям, але є й ті, у кого він викликає жаж... якби суспільство могло зупинитися – а це для нього так само маловірогідно, як і для індивіда, – то стан речей був би не таким загрозливим, як зараз. Проте ми прямуємо до нового типу суспільства, іншого способу життя, котрі не лише формуються, а швидко

просуваються вперед^{1,2}. Цілком зрозумілою виступає турбота прогресивної частини людства про міжнародний мир – відносини між народами і державами, що ґрунтуються на проведенні зовнішньої політики ненасильницькими засобами і дотриманні взятих на себе (і закріплених звичайно договорами) зобов'язань; відсутність або припинення організованої збройної боротьби між державами. Внутрішня і зовнішня політика держав відіграє значну роль у соціальних процесах. В сучасній інтерпретації поняття «політика» охоплює всю сферу політичного життя суспільства, а за певних підходів її вважають визначальним способом соціальної організації, системотвірним началом в соціальній системі. Залежно від того, в якому руслі буде розвиватись державна політика, будуть складатися суспільні відносини, як всередині країни, так і на міжнародній арені.

Минуле століття відзначилося засиллям диктатур, тираній, антилюдських режимів, які винищили десятки мільйонів громадян у себе в країні і далеко за її межами, Гітлер, Сталін і Муссоліні, Пол Пот й Амін, Трухильйо і Дювальє, список яких можна продовжити. Гострою проблемою останнього століття є застосування насилля по відношенню до людей (як дорослих, особливо жінок, так і дітей). «Торгівля живим товаром (работоргівля) набуває дедалі більших масштабів і жорстокіших форм, стає транснаціональним злочином, який за масштабами поступається контрабанді зброєю та наркотиками. Сюди додаємо незаконне вивезення російськими окупантами жінок, дітей, людей похилого віку на свою територію, жорстокі методи насилля стосовно мирних громадян.

Здавна люди мріяли про життя, засноване на принципах любові, ненасилля, партнерства. Пошуки шляхів ненасильницького прогресу тривають. Поширеними є рухи пацифістів та зелених, що прагнуть громадянського миру та злагоди між народами, поліпшення екологічних умов життя та розвитку культури ненасильницькими засобами. Сьогодні людство прагне знайти вихід з політичної, екологічної, ядерної, економічної кризи, кривавих міжетнічних та міжрелігійних конфліктів. Воно стоїть перед вибором: самознищення чи ненасилля.

¹ Мемфорд Л. Техніка і розвиток людини Сучасна зарубіжна соціальна філософія: хрестоматія / упоряд. В. Лях. Київ: Либідь, 1996. 384 с.

² Mumford L. Technica a cywilizacja. Warszawa: PWN, 1966. 429 p.

Принцип ненасилля універсальний і означає набагато більше, ніж слідування правилу «Не завдавати фізичного болю і не вбивати людину». Ненасилля різнопланове, це – політична теорія соціальної трансформації, і спосіб життя, філософія, і набір методів для розв'язання конфліктів, відмови від воєн. Напочатку ХХІ століття людство надзвичайно пильно вдивляється у майбутнє, пов'язане з ненасильством, злагодою, сумлінним пошуком взаємоприйнятних рішень. Ідеал консенсусу, згоди у подоланні конфліктів має стати обов'язковим елементом нової гуманістичної парадигми. Моральний урок полягає в розумінні того, що всяке насильство, навіть справедливе, несе в собі могутній внутрішній потенціал зла, бо та грань, за якою протиотрута перетворюється в отруту, надзвичайно хитка. У сфері міждержавних конфліктів гуманістична парадигма (своєрідна моральна домінанта, максима епохи) стоїть перед необхідністю включення до свого складу ідеї спільності всіх землян. Йдеться про те, що планета має постати перед свідомістю людей як велика вітчизна, котра вимагає від своїх громадян керуватися глобальними імперативами поведінки, що в свою чергу може призвести до нового погляду на проблему «космополітизму» як якогось протилежного патріотизму, такого, що має винятково негативний відтінок, зводиться до примітивного брудно гендлярського гасла: «де добре, там і вітчизна». Зауважимо, що давньогрецькі класики в поняття «космополіт» – «громадянин світу» вкладали суттєво інший зміст. Не виключаючи відданості і любові до своєї малої вітчизни, свого народу, мови та культури, поняття «громадянин світу» має наповнюватися і тим моральним змістом, який передбачає наявність відповідальності глобального характеру. Це відповідальність за долю світу і людства, яка виключає національний, класовий, державний і регіональний егоїзм. Актуальним є розуміння того, що всяке неблагополуччя чи зло у будь-якому регіоні світу стає загальносвітовим.

Перед необхідністю радикальних змін стоїть і міжнародна політика. В умовах проблематичності виживання людства аморальна політика – брехня, провокації, зрадливість, насильство у відносинах між державами, націями та соціальними групами – з трагічною неминучістю вироджується у політику самовбивчу, яка породжує згубні, криваві і нерозв'язані конфлікти. Щоб утримати світ від сповзання до катастрофи, необхідно норми взаємовідносин між людьми (тобто моральні норми) перетворити на норми відносин між державами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Етизація політики є сьогодні

істинною необхідністю, а не просто бажанням³. Ця історична необхідність замикається на важливості виживання як найвищій цінності. Ніякий політичний успіх не може бути визнаний благом, якщо він досягається без урахування інтересів виживання людства, котре належить уважати головною метою світової політики, а отже маємо факт визнання.

Деякі науковці вважають, що без насилля життя було б неможливим, хтось думає, що воно ставить людство на межу виживання. У насильства багато проявів: агресія і жорстокість, терор і війна, свавілля і руйнування, іноді його пов'язують з розвитком і творчістю, свободою і рухом. Макіавеллі, Гоббс і Кант – розмірковували про людину як носія всіх бід напастей, руйнувань, які існують в суспільстві. Приєднуються до цього ряду і етологічні концепції. Апологетом яких виступає К. Лоренц і його послідовники. Абсолютно протилежну точку зору проповідують мислителі, які вслід за Руссо, твердять, що людина споконвіку добра, а зло зароджується тільки в суспільстві.

У Всезагальній декларації прав людини стверджується, що «кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії» (стаття 18), «на свободу переконань і на вільне їх вираження» (стаття 19) і що освіта «повинна сприяти взаєморозумінню, тарпимості і дружбі між усіма народами, расовими і релігійними групами» (стаття 26). Подібні ідеї проголошують і інші міжнародні акти, зокрема: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації, Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього, Конвенція про права дитини, Конвенція 1951 р. про статус біженців і Протокол 1967 р., який стосується статусу біженців, а також регіональні правові акти в цій галузі, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок, Конвенція проти катувань, тортур та інших нелюдських видів поводження і покарання, які принижують гідність, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії чи переконань, Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних і мовних меншин, Декларація про заходи по ліквідації міжнародного тероризму, Віденська декларація і Програма дій Всесвітньої конференції стосовно прав людини, Декларація і Програма дій, прийняті на Всесвітній зустрічі на вищому рівні в інтересах соціального розвитку, що відбулася в Копенгагені, Декларація ЮНЕСКО про расу і расові забобони, Конвенція

³ Лосєв І. В. Історія і теорія світової культури. *Європейський контекст*. Київ: Либідь, 1995. 367 с.

і Рекомендації ЮНЕСКО по боротьбі з дискримінацією в галузі освіти⁴.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Педагогів, соціологів, психологів, прогресивну громадськість турбує почуття тривоги в зв'язку з актами насилля, тероризму, ксенофобії, агресивного націоналізму, расизму, антисемітизму, відчуження, маргіналізації та дискримінації по відношенню до національних, етнічних, релігійних і мовних меншин, біженців, працівників-мігрантів, іммігрантів і соціально найменш захищених груп у суспільствах, а також актами насилля і залякування по відношенню до окремих осіб, які здійснюють своє право на свободу слова і пропаганду ідей, що можуть бути загрозою збереженню миру і демократії на національному і міжнародному рівнях, і які стають на перешкоді прогресивного розвитку. Боротьба з проявами нетерпимості, розвиток і заохочення поваги прав людини і основних свобод для всіх, без виключення за ознакою раси, статі, мови, національної приналежності, релігії чи стану здоров'я мають здійснюватися на міжнародному і державному рівні.

Аналізуючи соціальні проблеми сьогодення, ми переконалися, що негативне ставлення, а часто і агресивна нестриманість частини населення до людей іншої національності, віри, звичаїв, як не гірко нам це визнавати, стало вкрай тривожним фактором нашого життя. Подальший розвиток подібних тенденцій становить для багатонаціональної держави серйозну небезпеку. Тому проблема повинна вирішуватися не лише в стінах закладів освіти, сім'ях, а й на державному рівні. Назріла необхідність розробки спеціальної державної програми, яка сприяла б формуванню громадської думки, посиленню виховної роботи навколо питань збройних конфліктів, бійок, ненависті, агресивності, жорстокості по відношенню до своїх кривдників; формуванню гуманістичного світогляду, вихованню терпимості, миролюбності, а також передбачала б заходи з профілактики і неприпустимості екстремізму, сепаратизму, людиноненависництва.

Під час здійснення дослідження ми побачили, що в учнів присутнє негативне ставлення до деяких представників інших народів, зокрема до росіян, які здійснюють загарбницьку війну. Ставлення українських школярів (на рівні побутової свідомості) до представників деяких країн, чи національностей за останні роки помітно погіршилося. Практично кожен другий висловився по відношенню до тих чи інших «інородців» негативно. Це досить тривожний симптом, який вимагає негайного «терапевтичного» втручання. Небезпечним є те, що нега-

тивні риси, притаманні бандитам, шахраям (які, як відомо, не мають національності) поширюються і на колись братній народ. На наше запитання: «Чи є такі народи, чужеземці, окремі індивідууми, які викликають у вас особливу симпатію чи антипатію?» – майже дві третини респондентів середнього та старшого шкільного віку відповіли у ході дослідження ствердно. При цьому 31% опитаних учнів говорили про своє позитивне ставлення, а 33% – про негативне. Найбільшу неприязнь сьогодні (на фоні війни в Україні) викликають жителі кавказьких республік, чеченці, які воюють на боці імперських сепаратистів, росіяни. Наше дослідження показало, що негативні етнічні установки ставлення до супротивників часом досить інтенсивно виражає значна частина учнівської молоді. Має місце поширення неправдивої інформації про «бандерівську хунту», «агресивних укрів», «кіборгів Донецького аеропорту» та відверто профашистської «путінської» агітації уже не тільки на сході. Тому ми говоримо сьогодні про актуальність проблеми патріотизму, ціннісного ставлення до людини.

На фоні російсько-української війни виникають серйозні проблеми для всіх наших громадян. Військові дії стали причиною багатьох негараздів в економічній, політичній і соціальній сфері. Некеровані дії російських бойовиків, прагнення захопити владу на українських землях будь-якими методами створюють одну із найскладніших загроз для жителів багатьох областей, які терплять насильство по відношенню до жінок, дітей, літніх людей. Заради збереження свого життя, благополуччя сімей вони покидають власні домівки, нажите добро і мігрують у більш безпечні місця. А це зумовлює складні психологічні й педагогічні проблеми⁵. Стрес, зумовлений позбавленням домівки, відсутністю стабільності, втратою годувальника, друзів, родичів, батьків, майна, негативно впливає на особистість. Брак коштів, засобів для існування може також стати причиною страждань. Особливо гостро переживають цю ситуацію діти, психіка яких вкрай чутлива і зазнає травмування. Надзвичайно складною є проблема насилля і приниження особистої гідності під час війни за гендерною ознакою. Багато дівчат і жінок потребують тривалої реабілітації. Це проблема комплексна (не тільки психолого-педагогічна, а й правова, пов'язана з покаранням винуватців насильства). Вона потребує особливих ресурсів і правової компетентності фахівців.

⁴ Столяренко О. В. Методологія виховання ціннісного ставлення до людини в учнів загальноосвітньої школи. Кн. 2. Виховання у школярів ціннісного ставлення до людини: теоретичний та методичний аспекти: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. С. 234-303.

⁵ Столяренко Ол. В., Столяренко Ок. В. Важливість правової компетентності фахівця у розв'язанні соціально-педагогічних проблем насилля у результаті збройного конфлікту на Сході України. Актуальні проблеми впливу збройного конфлікту на Сході України на появу й поширення гендерно обумовленого насильства та забезпечення доступу до правосуддя: зб. тез наук. доп. наук.-практ. конференції 18 вересня 2020 р., Київ: ДНДІ МВС України, 2020. С. 589–595.

Окремо стоїть питання готовності наших воїнів до сприйняття проявів агресії, смерті, жорстоких поранень, збереження їхньої психіки, адаптації та реабілітації. За умов гібридної війни Російської Федерації проти України важливим завданням військової освітньої політики має стати формування у військовослужбовців Сил оборони національних суспільно-державних цінностей як ідейного підґрунтя української громадянської ідентичності. Це сприятиме цементуванню, сталому розвитку та зміцненню обороноздатності нашої держави. Важливим завданням є підготовка військового «нового типу», що має ключові компетентності професіонала, який вміє працювати в колективі, цінує підлеглих, володіє іноземними мовами, бути спроможним захистити національні інтереси держави. Це дозволить пришвидшити впровадження євроатлантичних стандартів та досягнення взаємосумісності зі збройними силами країн-членів і партнерів НАТО⁶.

Формулювання цілей (постановка завдання).

У сучасних умовах перед збройними силами та державою, що воюють, гостро постають три проблеми: по-перше, яким чином повернути суспільству повноцінних у психологічному відношенні громадян й одночасно захистити від їх неконтрольованої спонтанної войовничості; по-друге, як уберегти ветеранів війни, людей з незахищеною психікою від травмуючої дії жорстокого для них мирного життя; по-третє, як завершити війну не тільки юридично, але й психологічно. Отже, психолого-педагогічному обґрунтуванню можливих шляхів вирішення зазначених проблем присвячена робота.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Численні дослідження психологів показують, що фізичне переміщення солдата з поля бою в мирну обстановку далеко не завжди означає його інтелектуальне та емоційне повернення в обстановку повсякденних зв'язків і відносин. Тому, саме сьогодні гостро постає питання про необхідність забезпечення організованого, керованого психологічного повернення учасників бойових дій до мирного життя.

Війна, що триває в Україні, поповнює лави тих, хто потребує психологічної реабілітації і їх кількість постійно зростає. Українські бійці навчилися як слід воювати, однак досі не навчилися адаптуватися до нових умов, на кожному з них лежить відбиток бойового досвіду, що істотно погіршує їх

психологічний та психофізіологічний стан, соціальну й професійну адаптацію, міжособистісні стосунки з їх рідними та близькими. Уперше з необхідністю здійснення декомпресії зіткнулися в США після війни у В'єтнамі. У 1970-х роках США втратили людей значно більше, ніж під час бойових операцій через алкоголізм, наркоманію, самогубства, криміналізацію колишніх військових. У 25% учасників бойових дій, які навіть не мали інвалідності, згодом загострилися різні психічні та психологічні порушення, а серед поранених і покалічених таких було 42%, до 100 тис. ветеранів у різний час наклали на себе руки, а від 35 до 45 тис. донині ведуть усамотнений спосіб життя. Для 80% особового складу, який побував у зоні проведення операції Об'єднаних сил, характерні агресивність, запальність, напади гніву, стан тривоги, порушення сну, розсіяна увага, тремор (тремтіння) рук, інші ознаки впливу психотравмуючих чинників бойової обстановки. Аналіз останніх досліджень та публікацій засвідчує значний інтерес науковців до проблеми психологічної реабілітації. Помітний внесок у дослідження різних її аспектів був зроблений вітчизняними та зарубіжними ученими (Н. Агасва, М. Варія, В. Березовець, С. Захарик, В. Знаков, В. Лесков, В. Ковтун, П. Корчемний, А. Маклаков, В. Попов, О. Сафіна, В. Стасюк, Н. Тарабрина, Д. Шпігель, Р. Linley, J. Stephen, A. Wallaseta. Психологічна реабілітація військовослужбовців переважно проводиться за етапами: декомпресія та реабілітація в стаціонарних умовах. Психологічна декомпресія – це комплекс психологічних та медико-психологічних заходів, які здійснюються після виведення військової частини (підрозділу) з району виконання завдань за призначенням для відновлення психофізіологічного стану та реадaptaції. Здійснюється поступове зниження психологічного напруження, яке діяло на військовослужбовця в умовах постійного стресу бойової обстановки. Цей комплекс заходів психологічної допомоги необхідний для поступового перелаштування психіки військовослужбовця до мирного життя, адже різкий вихід із цього стану спричиняє виникнення багатьох проблем: людина втрачає уявлення реальності, її не розуміє родина, виникають конфлікти з навколишніми. Декомпресія є початковим етапом психологічної реабілітації військовослужбовців, які перебували в екстремальних (бойових) умовах службово-бойової діяльності. Тривалість проведення заходів декомпресії становить від 3 до 7 діб. Головне – не втратити час і здійснити низку заходів одразу після виходу із району бойових дій. Заходи з психологічної декомпресії організовуються фахівцями структур морально-психологічного та медичного забезпечення, військових капеланів, а також в разі потреби – спеціалістів за іншими напрямками.

⁶Ткаченко А. В. Актуальні проблеми психологічної допомоги та реабілітації учасників операції об'єднаних сил. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*: матеріали науково-практичної конференції 5 листопада 2020 р. Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: НУОУ, 2020. С. 289-292.

Основною умовою є те, що до робочої групи забороняється включати військовослужбовців, які разом з особою виконували завдання в екстремальних (бойових) умовах. Фахівці розробляють комплекс медичних, психологічних, соціально-психологічних, культурно-освітніх, фізкультурно-оздоровчих, інформаційних заходів, які допоможуть поступово вивести людину зі стресового стану. Основні елементи психологічної декомпресії: медичний огляд; психологічне діагностування (скринінг); психологічна едукція (просвіта); психоемоційне та психофізіологічне розвантаження, відновлення психологічної безпеки особистості; соціальна реадаптація. За наявності ознак розладу психіки та поведінки, скарги, негативних результатів психологічного вивчення військовослужбовці направляються на консультування лікаря-психіатра для вирішення питання щодо стаціонарного обстеження та лікування в лікувальних закладах психоневрологічного (наркологічного) профілю. Психологічна едукція (просвіта) – інформування особового складу для формування розуміння закономірностей функціонування людської психіки, поведінки людей в екстремальних (бойових) умовах, різних моделей виходу з кризової ситуації. Етап психоемоційного та психофізіологічного розвантаження, відновлення психологічної безпеки особистості спрямований на гармонізацію психоемоційного стану, зняття перетомі, негативних наслідків впливу психогенних факторів. Соціальна реадаптація охоплює комплекс питань моральної, психологічної, практичної підготовки до життя в суспільстві, відновлення соціальних ролей, усунення або нейтралізації негативних чинників, що перешкоджають поверненню до існування в умовах не пов'язаних з ризиком для життя. Після завершення проведення декомпресії за результатами складається звіт та надаються рекомендації щодо організації та проведення подальших заходів психологічного супроводу військовослужбовців. Рекомендації, які додаються до звіту робочої групи, містять такі розділи: направлення на лікування (за медичними показниками, у тому числі з ознаками психічних розладів); персональні рекомендації щодо кожного військовослужбовця за результатами психологічного скринінгу; черговість надання відпусток; заходи щодо подальшого відновлення фізичного та психічного стану (реабілітаційні заходи), необхідності посиленої психологічної уваги; стосовно можливої зміни роду діяльності, де буде мінімізовано подальший негативний психологічний вплив. Проте заходи декомпресії, не завжди виконуються в повному обсязі через недостатню кількість фахівців. За короткий час потрібно відпрацювати з великою кількістю людей, тому часом робочі групи просто фізично не можуть

надати допомогу. Зазвичай із району бойових дій виходить кілька бригад одночасно. Необхідною кількістю фахівців являється- два-чотири психологи на відділення (10 осіб). Також має місце відмова особового складу військових частин (підрозділів) від проходження психологічних опитувань. Ставлення бійців до декомпресії не однозначні. Більшість стомлених на війні бійців хочуть отримати відпустку, але вважають справу понад усе.

Не слід недооцінювати такого внутрішнього ворога, як стрес.

Сучасні бойові дії, як правило, супроводжуються підвищеним стресогенним впливом на психіку військовослужбовців. Існують різні підходи до розуміння сутності бойового стресу. Він являє собою сукупність субреактивних станів, пережитих військовослужбовцями в процесі адаптації до несприятливих для їх життєдіяльності і загрозливим їх життєво важливим цінностям умовам (стресорам) бойової обстановки. Інтенсивність переживання військовослужбовцям стресу залежить від взаємодії двох основних чинників: сили і тривалості впливу на психіку військовослужбовця бойових стресорів; особливостей реагування на їх вплив. Реакція на них залежить як від їх значимості для конкретного учасника бойових дій, так і від особливостей його контрольованої поведінки. Значимість впливу на психіку тих чи інших бойових стресорів визначається індивідуально-психологічними особливостями і особистісними якостями, психологічною та професійною готовністю до ведення бойових дій, характером і рівнем бойової мотивації, особливостями сприйняття військовослужбовцям місця і ролі бойових дій в історії і перспективі його системи життєдіяльності. У свою чергу, ефективність контрольованої поведінки військовослужбовця залежить від рівня його активності, спрямованої на протидію негативному впливу стрес-факторів бойової обстановки; характеру способів, що використовуються, для подолання дестабілізуючого впливу бойових стресорів на психіку, поведінку і життєдіяльність в цілому; наявністю досвіду контролюючої поведінки в бойовій обстановці і її змісту. Характеристиками бойової діяльності, що впливають на інтенсивність бойового стресу, можуть бути: ступінь бойової активності конкретного військовослужбовця, яка визначається, як правило, за кількістю бойових операцій, в яких військовослужбовець брав безпосередню участь і які супроводжувалися реальною загрозою для його життя; значимість бойових дій, в яких він брав участь, для виконання більш масштабних бойових завдань; ступінь напруженості і характер бойових дій (при цьому особливе значення має участь в бойових діях з противником, який значно переважав, в умовах вимушеного відступу, в умовах оточення);

кількість бойових втрат в підрозділі, де проходив службу. Поряд з перерахованими факторами виділяються також деякі соціальні, етнічні, релігійні, сімейні та інші обставини, які додатково сприяють посиленню проявів бойового стресу. До них належать: наявність негативного досвіду його переживання в минулому; незначний особистий досвід контрольованої поведінки; приналежність учасника бойових дій до національності етнічно близькій до національності воїнів противника; складна, за різних обставин, ситуація в родині; важке матеріальне і соціальне становище його і близьких людей. Залежно від особливостей взаємодії зазначених вище факторів прояви стресу у різних військовослужбовців будуть різнитися за: інтенсивністю прояву: станами підвищеної психічної напруженості і психотравмування; переважним рівнем прояву: фізіологічного, психофізіологічного, психологічного; ступенем усвідомленості свого стану; переважним проявом в тій чи іншій сфері особистості: мотиваційній, емоційній, когнітивній, вольовій, поведінковій; ступенем підконтрольності проявів стресу самому військовослужбовцю; рівнем впливу на психічний стан інших військових; тривалістю прояву; характером впливу на ефективність бойової діяльності: від підвищення до зниження її ефективності. Бойовий стрес невисокої інтенсивності, як правило, ефективно долається самостійно і на початковому етапі може сприяти підвищенню бойової активності. Підвищена інтенсивність може значно ускладнити діяльність і, як правило, здійснює негативний вплив на перебіг фізіологічних процесів, що виражається в помітному погіршенні стану здоров'я, виникненню нових або загостренні наявних раніше захворювань. Негативні психологічні наслідки психотравмуючого бойового стресу нерідко супроводжуються: виникненням головного болю і запаморочення; больовими або неприємними відчуттями в області серця, шлунка; підвищеною пітливістю; різким зниженням або підвищенням апетиту; відчуттям розбитості; неконтрольованим тремтінням рук, ніг, голови, повік та інших частин тіла, а також загостренням наявних раніше соматичних захворювань⁷.

Під психологічною допомогою у подоланні негативних психологічних наслідків бойового стресу розуміємо проведення психореабілітації. Вона проводиться в комплексі з медичною та соціальною реабілітацією, і являє собою комплекс заходів, що здійснюється з метою збереження, відновлення

або компенсації порушених психічних функцій, якостей, особистого та соціального статусу особи, сприяння психосоціальної адаптації до зміненої життєвої ситуації, осмислення досвіду, отриманого в екстремальній ситуації, та застосування його в житті. Завдання психологічної реабілітації визначаються характером негативних наслідків стресу. Принципами проведення психологічної реабілітації є: оперативність; системність; гнучкість; багата-етапність. Успішність подолання негативних психологічних наслідків бойового стресу залежить від своєчасного їх виявлення у військовослужбовців. У зв'язку з цим, до вивчення психічного стану військових можуть залучатися, крім психологів, командири різного рівня, військові медики, колеги і цивільні психологи. Вивчення психічного стану здійснюється шляхом спостереження і спілкування, проведення індивідуальних і групових психологічно-орієнтованих бесід, усного опитування їхніх колег по службі, членів сімей. Крім того, використовують діагностичні бесіди, опитувальники і тести, проєктивні методики, методи аналізу особливостей і результатів діяльності, експериментальні методики. Використання в процесі психологічної реабілітації тих чи інших методів залежить від характеру наявних проблем, а також особистісних особливостей того, кому надається допомога, і того, хто надає допомогу. При цьому методи що використовуються, повинні бути спрямовані на допомогу в усвідомленні і осмисленні тих подій, які стали причиною актуального психічного стану, у реагуванні переживань, пов'язаних зі спогадами про психотравмуючі події бойових дій, в прийнятті того, що сталося як невід'ємної частини їх життєвого досвіду, а пізніше – в актуалізації контрольованої поведінки, необхідної для подолання негативних наслідків отриманої психічної травми і реадaptaції до умов життєдіяльності.

Важливою була розробка комплексних психопрофілактичних рекомендацій для підвищення стресостійкості військових. Ми врахували, що стресостійкість залежить від таких компонентів: а) психофізіологічного (тип, властивості нервової системи, індивідуальні ресурси виживання за рахунок гнучкої саморегуляції); б) емоційного характеру реагування на ситуацію, що залежить від індивідуальних біологічних особливостей, когнітивного фактору та досвіду особистості, накопиченого в процесі подолання негативних впливів екстремальних ситуацій; в) когнітивно-мотиваційного компоненту особистості г) вольового і поведінкового, які виражаються в свідомій саморегуляції дій, приведення їх у відповідність до вимог бойової ситуації; д) наявного досвіду, фактично, професійної підготовки до проведення бойових операцій з високим ступенем ризику Отже, для підвищення стресостійкості необхідно брати до уваги всі фактори і сфери психічної діяльності.

⁷ Беланов К.О. Подолання негативних психологічних наслідків бойового стресу через заходи психологічної реабілітації. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах: матеріали науково-практичної конференції 5 листопада 2020 р. Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: НУОУ, 2020. С. 36-38.*

Соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій включає:

- спеціальний період життєдіяльності військових частин і підрозділів («психологічний карантин»);
- створення навколо ветеранів бойових дій середовища реадaptaції (у військовій частині та сім'ї);
- виявлення ветеранів бойових дій, що мають ознаки хронічного стресу, посттравматичного синдрому, особистісної кризи й проведення з ними заходів психологічної реабілітації;
- залучення військовослужбовців до динамічної, цікавої і нескладної повсякденної службової діяльності;
- виявлення військовослужбовців, які отримали бойові психічні травми та надання їм психологічної допомоги;
- поетапне залучення пересічних громадян до спілкування з ветеранами бойових дій, які проходять реадaptaцію.

Створення середовища реадaptaції передбачає:

- забезпечення гідної зустрічі учасників бойових дій в місцях постійної дислокації їх частин, за місцем їх проживання; визнання соціальної значущості їх участі в бойових діях, їх нового соціального статусу;
- залучення ветеранів бойових дій до активної громадської роботи;
- створення сприятливої психологічної атмосфери в сім'ї та колективі;
- раннє виявлення, швидке й позитивне вирішення міжособистісних конфліктів за участю ветеранів;
- поступове «стирання» соціальних бар'єрів за критерієм їхньої участі бойових діях⁸.

Таким чином, в здійсненні соціально-психологічної реадaptaції учасників воєнних конфліктів велике значення має робота з соціумом, який готується повернути ветеранів до мирного життя. Саме від його готовності й здатності прийняти людей з травмованою психікою, значною мірою залежить, чи зможе ветеран знайти своє місце у мирному житті суспільства.

Неможна обійти увагою таке питання, як психологічне забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних Сил України. Це цілеспрямована діяльність з формування психологічної готовності до виконання завдань, емоційно-вольової стійкості до негативних психологічних чинників у будь-яких умовах обстановки, зниження психогенних втрат та збереження психічного здоров'я вій-

ськовослужбовців. Основними завданнями психологічного забезпечення є: оцінювання психологічних показників боєздатності підрозділів та військових частин, передусім морально-психологічного стану особового складу військ (сил); аналіз впливу психологічних чинників бою (бойових дій) на морально-психологічний стан та поведінку особового складу військ (сил); виявлення психологічних особливостей майбутніх бойових дій (операцій), врахування їх вимог до емоційно-вольових та психофізіологічних якостей військовослужбовців, злагоженості та згуртованості особового складу; забезпечення та створення соціально-психологічних умов для ефективного виконання службових обов'язків; сприяння в організації та проведенні заходів соціально-психологічної та професійної адаптації і реабілітації військовослужбовців; соціально-психологічний аналіз управлінських рішень діяльності командирів (начальників) з питань підтримання належного рівня морально-психологічного стану особового складу; аналіз психологічних аспектів тактики можливих дій противника, негативного інформаційно-психологічного впливу; виявлення осіб з нервово-психічною нестійкістю та вжиття психопрофілактичних і психо-корекційних заходів; прогнозування можливих бойових психогенних втрат особового складу; планування, організація та проведення заходів психологічної підготовки (загальної, спеціальної, цільової) особового складу до виконання бойових завдань у конкретних (суспільно-політичних, фізико-географічних, природно-кліматичних, ергономічних) умовах обстановки; формування та утвердження оптимізму і впевненості в своїх силах, можливості виконати поставлене завдання; навчання психологічним методам надання само- та взаємодопомоги; вжиття заходів психологічного відбору особового складу для комплектування, доукомплектування, поповнення підрозділів та військових частин. Під психологічним забезпеченням ми розуміємо соціально-психологічне діагностування, психологічну підготовку (загальну, спеціальну, цільову) та психологічний супровід. Основним змістом соціально-психологічного діагностування є проведення діагностики психічних станів, ступеня психотравматизації, рівня нервово-психічної напруженості особового складу. За результатами діагностики мають бути виявлені особи з психосоматичними захворюваннями, тривожно-депресивними станами та ознаками посттравматичних стресових розладів. Обов'язкова психологічна реабілітація військовослужбовців, учасників бойових дій та прирівняних до них осіб, які виконували службово-бойові завдання в екстремальних (бойових) умовах, може здійснюватись у центрах психологічної реабілітації Міністерства оборони України та Міністерства соціальної політики України. Таким чином, психоло-

⁸ Гнедюк Н. І. Порядок проведення психологічної допомоги та реабілітації учасників операції Об'єднаних сил. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*: матеріали науково-практичної конференції 5 листопада 2020 р. Міністерство оборони України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ: НУОУ, 2020. – С. 64-67.

гічне забезпечення є ключовим елементом системи морально-психологічного забезпечення підготовки та застосування військ (сил) Збройних Сил у російсько-українській війні.

Не менш важливим видається дослідження проблем виховання патріотизму громадян в умовах гібридної війни. Питання набуває актуального значення, оскільки воно безпосередньо пов'язане з підвищенням якісного рівня безпеки країни та з психологічною безпекою громадян, мінімізацією негативних наслідків гібридних атак. Протиставити гібридним засобам можна не тільки ефективний сектор безпеки і оборони, а й стійкість суспільства, його волю громадян державі до боротьби за свободу та незалежність, готовність до спротиву агресору, високий рівень взаємної довіри між членами суспільства й до власних інституцій. Патріотизм громадян як соціально-психологічний ресурс забезпечує потенційну здатність до спротиву інформаційній агресії, створює психологічну готовність громадян захищати свою Батьківщину та діяти в ім'я збереження і розвитку її благополуччя.

Висновки

Отже, з метою зміцнення людського чинника обороноздатності держави є розв'язання філософсько-соціологічних та психолого-педагогічних проблем підготовки особистості до її захисту. Дуже важливо акцентувати увагу на необхідності відновлення та підтримання належного рівня морально-психологічного стану особистості у зв'язку з постійним зростанням психологічного, морального та фізичного навантаження в умовах повної готовності до захисту держави на будь-якому рівні. Крім цього, розв'язання проблем у підготовці військових буде значною мірою сприяти їх наближенню до європейських і світових стандартів з подальшим формуванням сучасної європейської армії. Тому зараз, в умовах реальної воєнної загрози державному суверенітету та територіальній цілісності України, виникає нагальна необхідність спрямувати роботу на швидке та ефективне подолання проблем підготовки особистості до виконання завдань захисту Вітчизни в особливих умовах та значного посилення боєздатності Збройних Сил України.

Інформація про авторів:

Столяренко Олена Вікторівна,

доктор педагогічних наук,

професор кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

32, вул. Острозького, м. Вінниця, 21000, Україна

Столяренко Оксана Василівна,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри іноземних мов

Вінницький національний технічний університет

95, вул. Хмельницьке шосе, м. Вінниця, 21000, Україна

Магас Людмила Миколаївна,

старший викладач кафедри іноземних мов

Вінницький національний технічний університет

95, вул. Хмельницьке шосе, м. Вінниця, 21000, Україна

Information about the authors:

Stoliarenko Olena Viktorivna,

Doctor of Pedagogics,

Professor at the Department of Pedagogy, Vocational Education and Management of Educational Institutions

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

32, Ostrozkoho str., Vinnitsia, 21000, Ukraine

Stoliarenko Oksana Vasylivna,

Candidate of Pedagogics,

Associate Professor at the Department of Foreign Languages

Vinnitsia National Technical University

95, Khmelnytske Shosse str., Vinnitsia, 21000, Ukraine

Mahas Liudmyla Mykolaivna,

Senior Lecturer at the Department of Foreign Languages

Vinnitsia National Technical University

95, Khmelnytske Shosse str., Vinnitsia, 21000, Ukraine